ئەنتۆلۆژیای دەنگ.. بەختیار محەمەد

دەنگ: گەورەترین نیشانەی زیندوویە (گەورەترین نیشانەی ژیان). دەنگ چ خۆش بێ چ ناخۆش، نیشانەی ژیانە (نیشانەی بوون). تەنانەت لە جەنگەکانیشدا، بەر لە مەرگ و کوشت و کوشتار، دەنگ (هاوار و ناڵە و قیژە و قریشکە و گرمە و زرمە و ڕمبە…) هەیە. لە کوێدا دەنگ هەبوو، لەوێشدا ژیان هەیە. ناوەرۆکێکی ژیان دەنگە: دەنگە جیاوازەکان. تەقینەوە گەورەکەی سەرەتای دروست بوونی گەردوون، دەنگە (دەنگ بوو). واتە سەرەتای دروست بوونی گەردوون دەنگە؛ کە منداڵیش (کۆرپەلەش) لە دایك دەبێ، هەر لە یەکەمین چرکە و ساتەوەختی بەجێ هێشتنی پزدان، دەنگی دێ (بە گریانەوە دێتە ناو ژیان)؛ کەواتە سەرەتای بوون و ژیان دیسان دەنگە؛ تا ژیان هەبێ دەنگ هەیە، کە دەنگ نەما، مەرگ هەیە (دەبێ بزانین بێدەنگیی مەرگ دەگەیەنێ: مەرگی واقیعی و مەرگی ڕەمزی. مەرگی واقیعی مەرگی فیزیکییە، لێ مەرگی ڕەمزی مەرگی پێویستی بێدەنگبوونمانە لەبەر هەر هۆیەکی ئەرێنی و نەرێنی بێ. هەڵبەت ئێمە کە بێدەنگ دەبین، دەنگ دەمرێ. ئا ئەم بێدەنگییە خۆکردە مەرگێکی ڕەمزییە). ڕاستییەکەی مادەم جەوهەرێکی ژیان (بوون) بریتیە لە دەنگ، کەواتە هەموو بێدەنگییەك – هەر هیچ نەبێ بە ڕوواڵەت – دژی ئەم جەوهەرەیە. ئێمە نابێ لێرە ئەوە لەبیر بکەین، کە بە شێوە بەرهەستە فیزیکییەکە باسی دیاردەی دەنگ دەکەین، واتە بە شێوە ماددییەکەی، نەك بە شێوە مەعنەوی و سایکۆلۆژییەکەی. لە ڕاستیشدا لە دەرەوەی مەجازدا (ڕەمزدا)، دەنگ دیاردەیەکی بەرهەستی فیزیکییە و بەرهەمی ڕووداو و دیاردە سروشتی و ماددییەکانە. لە سروشتدا و لە ژیانی مرۆڤدا، یان دەنگ هەیە، یان بێدەنگی هەیە. واتە، کە دەنگ نەبوو، بە حەتمی بێدەنگیی هەیە. مەرگیش بێدەنگییەکی ڕەهایە، کە کۆتایی بە دەنگە زیندووەکانی ژیان دەهێنێ. ژیان بەردەوامە و مەرگ بەردەوامە. واتە دەنگ بەردەوامە و بێدەنگیش بەردەوامە؛ تا دەنگ هەبێ، بێدەنگیش هەیە. ئا ئەم لێکدژییە لە نێوان دەنگ و بێدەنگیدا، یاسای دیالیکتیکی ژیان و بوونە. واتە بێدەنگی مەرجی بوونی دەنگە. هەروەك چۆن مەرگیش – لە ناو یاساکانی سروشتدا – مەرجی بوونی ژیانە. (1)

ڕاستییەکەی بێدەنگی (چ بە بارە فیزیکییەکەی بێ، چ بە بارە

ڕەمزییەکەی) عەدەمە. ژیان (بوون) نابێ بێدەنگ بێ. مرۆڤ بێ دەنگ دەبێ – بۆ چەند ساتێك – بەڵام گوێ لە دەنگی ئەوانی دیکە و لە دەنگی دیکەی دەرەوەی خۆی دەگرێ: گۆرانی، ئاخێوەر، باڵندە، هاژەی ڕووبار، گڤەی با… تاد. (2) ئێمە کە دەشمرین بۆ مودەتێك کەس و کارمان بارانی دەنگمان بەسەردا دەبارێنن (گریە و شین و ڕۆڕۆ). ئەمە هاواری ژیانە و گریانی ژیانە: ژیان (ئیرۆس) پێ بە دەم و بەوپەڕی هێزی خۆی بەرانبەر بە مەرگ (بێدەنگی = ناتانۆس) هاوار دەکا و دەقیژێنێ و دەنەڕێنێ؛ بەڵام بەداخەوە لە ساتەوەختی مەرگدا بێدەنگی سەردەکەوێ؛ لێ جارێکی دیکە و لە شوێنێکی دیکەدا، ژیان دووبارە دەنگی دێتەوە (لە ساتەوەختی لەدایك بووندا). بەڵێ، ژیان بەم شێوەیە بە دەنگی خۆی، مەرگ (بێدەنگی و عەدەم) هەراسان دەکا.

دەبێ بزانین، کە ژیان بێ پشوودان بێدەنگ دەبێ، جیاوازە لە بێدەنگی ئەبەدیی مەرگ. ئێمە بێ دەنگ دەبین، تا بیر بکەینەوە (خەیاڵ بکەین)، تا گوێمان لە دەنگی ئەوانی دیکە بێ. ژیان لە کاتی داهێناندا بێ دەنگ دەبێ، هەروەها لە کاتی مەرگیشدا؛ بەڵام لە یەکەمدا ئیرۆس هەیە، لە دووەمیشدا ساناتۆس. لە یەکەمیاندا ژیان خۆی نوێ دەکاتەوە، بەڵام لە دووەمیاندا ژیان خۆی وێران دەکا. لە ناو هەموو داهێنانێکدا نوێ بوونەوەی ژیان هەیە (سەرەتای نوێ بوونەوەی ژیان بە پشووی بێدەنگی دەست پێ دەکا)؛ بە پێی چیرۆکی ((سفری تەکوین)) ی (تەورات) یش، ئەو کاتەی، کە خوا لە شەش ڕۆژەکەدا گەردوونی دروست کرد و لە حەوتەمین ڕۆژیشدا پشووی دا، سەرەتا (بەر لە دروستکردنەکەی) پشوو و بێدەنگی هەبوو. واتە پێشتر خوا – بە بێدەنگی – بیری لە داهێنانی دروستکردنی گەردوون دەکردەوە (بە ئادەم و حەوا و گشت گیانلەبەرێکیشەوە). لەمەوە هەموو داهێنانێك پێویستی بە بیرکردنەوەی پێشوەختی بێدەنگانە هەیە (واتە پێویستی بە ڕامان و تێڕامان هەیە). لە ڕاستیشدا هەموو بیرکردنەوەیەك خۆی لە خۆیدا لە بێدەنگیدا فەراهەم دێ. واتە خەیاڵ و بیرکردنەوە لە بێدەنگیدا سەر هەڵدەدەن، نەك لە ژاوە ژاو و هەرا و هۆریادا. خۆ ئەگەر خوا تەنیا نەبا نەیدەتوانی – بە باشی و بە ئاشتی – گەردوون بخوڵقێنێ. داهێنەر سەرەتا تەنیایە، بێدەنگە؛ واتە تەنیا خۆیەتی و لەگەڵ خۆیدا بیر دەکاتەوە و دەژی؛ ئەمەش پێویستی بە بێدەنگی فیزیکی و بابەتەکی (مەوزوعی) هەیە. ئایا هیچ شاعیرێك هەیە بتوانێ لە قەرەباڵغیدا (لە چایخانە و گازینۆدا) شیعر بنووسێ و داهێنان بکا (تەنها مەگەر وەك سۆفی بە تەواوی گوێ لە دەنگی ناوەوەی خۆی بگرێ و گفتوگۆ لەگەڵ ناخی خۆیدا بکا)؟ داهێنەر ئەو کەسەیە، کە تەنها خۆیەتی، کە تەنها خۆی سەروەری

گەردوونە. هەربەڕاستیش داهێنەر خواوەندێ، خواوەندی بوارەکەی خۆیەتی.

بێدەنگییەکیش هەیە، کە لە ترس و لە سەرسوڕمانەوە لە دایك دەبێ و سەر هەڵدەدا. لە ئەلیادەدا هاتووە دەڵێ: {ئۆدیسیۆس} ((وەها دوا. ئەوانی دیکەش لەبەر خەمی زۆر و سەرسوڕمانی زۆریان لە قسە توندەکانی، لە بێدەنگییەکی تەواودا گوێیان لێ ڕاگرتبوو. ئاخییەکانیش بۆ ماوەیەکی زۆر هەروا بە بێدەنگی مانەوە)).(3) هەڵبەت ئێمە لە حاڵەتی ترس و سەرسوڕماندا بێدەنگ دەبین و دەحەپەسێین. هەموو حەپەسانێکیش، بێدەنگی (دەم بەشبوونەوەی) بە دواوەیە. ئەم بێدەنگییە بێدەنگییەکی نەرێنییە، ترس و حەپەسان بەرهەمی دەهێنن. هەڵبەت بێدەنگی پاش هەموو حەپەسانێك نەرێنیی نییە. حەپەسان هەیە بەرهەمی جوانیی شتی لەناکاوی خۆش و شیرینە. ترس جیایە لە حەپەسان؛ ئەگەرچی هەندێك جار و لە هەندێك بار و هەڵوێستدا لەگەڵ یەکدا دێن، وەك لە بەیتە شیعرییەکەی هۆمیرۆسدا بینیمان.

ئێمە بێدەنگی ژینەکیی و لەزەتاویشمان هەیە لەگەڵ کتێبدا (سرووتی خوێندنەوەدا). ئێمە لە کاتی کتێب خوێندنەوەدا زمانمان (فیزیکمان) بێدەنگ دەبێ و ناخمان قسە دەکا: ناخمان بە بێ دەنگی دەنگی دێ. ناخمان دەکەوێتە گفتوگۆ لەگەڵ کتێب و جیهانی خوێندنەوەدا. پاموك لە کتێبی (من درەختێکم) لەسەر زاری مامۆستایەکدا دەڵێ: ((کاتێك کتێب دەخوێنیتەوە بە هیچ شێوەیەك نابێت قسە بکەیت)).(4) بێگومان بێدەنگی بەشێکە لە سرووتی کتێب خوێندنەوە، هەر بۆیەشە لە کتێبخانەکاندا دەنگە دەنگ شتێکی ناشیرین و بێزارکەر و نامۆیە؛ تەنانەت ڕێگە پێدراویش نییە. لێرەدا بێدەنگی هەژموونی خۆی هەیە: هەژموونی مەعریفیی. مادەم کتێب قسە دەکا، دەبێ هەموومان بێدەنگ بین. لێرەدا ئێمە گفتوگۆ لەگەڵ کتێب دەکەین، ئەو قسەمان لەگەڵدا دەکا، بۆیە دەبێ بێدەنگ بین و بە بێ دەنگی گوێی لێ بگرین (زمانی کتێب وشە و ڕستە بێدەنگەکانن). مادەم کتێب بە بێ دەنگی قسەمان لەگەڵدا دەکا، بۆیە دەبێ ئێمەش بێدەنگ بین: بە زمانی ناخ قسەی لەگەڵ بکەین و لە ناخەوە گوێی لێ ڕابگرین. ئەلبێرتۆ مانگویل لە کتێبی ((کتێبخانە لە شەودا)) دەڵێ: ((شەوان، لێرە لە کتێبخانەدا، دەنگێك هەن، کە هی ڕۆحن)).(5) دەشڵێ: ((لە باخچەی ماڵەکەمدا دوو داری سفێرا هەن، کە ڕێك لەودیو پەنجەرەی کتێبخانەکەمدان. هاوینان کە هاوڕێکانم سەردانم دەکەن، هەندێك جار بە ڕۆژ و زۆربەی جاریش بە شەو، لە بنیان دادەنیشین و قسە و باس و گفتوگۆ دەکەین، بەڵام

لە ناو کتێبخانەکەدا کتێبەکانم ناچارمان دەکەن، کە واز لە قسەکردن بهێنین و بێدەنگی لێ بکەین)).(6) ئەم بێدەنگییە بێدەنگییەکی مەعریفییە، بێدەنگی داهێنانە. بێدەنگییەکە دەسەڵاتی کتێب (مەعریفە) بەسەرمانیدا دەسەپێنێ، تا بتوانین لە ناو بێدەنگیدا بیر بکەینەوە و تێبگەین: تێبگەین لە جیهانی تایبەتی کتێب (وشە). لەو کۆمەڵگانەی، کە بیرکردنەوە و عەقڵ (کتێب) زاڵ و باڵادەستن، ئا لەوێدا بێدەنگی و هێمنیش، بێدەنگی و هێمنی لە پێناو ئازادی و خۆشگوزەرانی و داهێناندا، زاڵ و باڵادەستن. مرۆڤی خوێنەر بە سروشتی خۆی ناتوانێ زۆربڵێ بێ؛ چونکە ئەو لەگەڵ کتێب دەدوێ (هاوڕێی خوێنەر هەر تەنیا مرۆڤ نییە، بەڵکو وشەشە. ڕاستییەکەی نزیکترین هاوڕێی ئێمە وشەیە {زمانە}، بەڵکو وشە بەشێکە، بەشێکی بنەڕەتییە لە بوونمان)؛ ئەو بێدەنگی دەرەوە جێ دەهێڵێ و تووڕەی هەڵدەدا، بۆ ئەوەی بگاتە بێدەنگی ناوەوە: بێدەنگی لەگەڵ بیرکردنەوە و کتێبدا، واتە ئاخاوتن (مۆنۆلۆگ) لەگەڵ کتێب و بیرکردنەوەدا. مانگویل و هاوڕێکانی لە جیهانێکی (ماڵێکی) بێدەنگدا هەمان کار دەکەن. بە چاو و زەین لەگەڵ کتێبدا گفتوگۆ دەکەن (ئەوان لە بنەڕەتدا بێدەنگ نین، بەڵکو دەنگی مەعریفییان {دەنگی مەعنەویی و دەنگی کتێبیان} زاڵ کردووە، تا بوار بۆ بیرکردنەوە بڕەخسێنن و خۆش بکەن)؛ بۆیە ئێمە دەبێ پانتاییەکی زیاتر ببەخشینە بیرکردنەوە (خوێندنەوە)، تا بتوانین لەم بێدەنگییە مەعریفییەدا، دەنگی زوڵاڵی ژیان هەڵهێنجین و بەرهەم بهێنین؛ ئەو دەنگەی، کە دەنگی ئاشتییە و دەنگی خۆشگوزەرانی و ئازادییە؛ دەنگی دادپەروەری و سەربەخۆییە… دەنگی ژیانە، کە گاڵتە بە بێدەنگی مەرگ (عەدەم) دەکا.(7)

لە ئۆدیسەشدا گوێمان لە دەنگی هەنگوینیی دەبێ:

((نزیك بەوە، ئەی ئۆدیسیۆسی بەناوبانگ
ئەی شانازی ئاخییەکان و شکۆمەندییان
کەشتییەکەت لە کەنارەکەمان لەنگەر بکە و
گوێ لە گۆرانییەکەمان ڕابگرە
هیچ پیاوێك نەبووە
کە بە بەلەمە ڕەشەکەی
بە بەردەم ئەم دوورگەیەدا ڕەت بووبێ و
گوێی لە دەنگی تێکەڵاو بە هەنگوین نەبووبێ
کە لە دەممانەوە دەتکێ
پاش ئەوەش، کە پێ بە دڵ چێژ لە گۆرانییەکانمان وەردەگرێ
ئیدی پەڕینەوەکەی لە دەریادا تەواو دەکا و حیکمەتیشی زیاتر

دەبێ…)). (8)

ئێمە بێدەنگی پیرۆزیشمان هەیە، کە ئەمەیان تایبەتە بە خوا و بە خواپەرستییەوە. واتە هەموو بێدەنگییەك بەرانبەر بە خوا پیرۆزە. کاتێك خوا قسە دەکا دەبێ هەموومان بێدەنگ بین: دەنگی ئینجیل و تەورات و قورئان دەنگی پیرۆزی خوان، دەبێ لە ئاستیاندا وەك بەندە و وەك خواپەرست بێدەنگ بین (ئێمەی موسڵمان لە منداڵییەوە پێمان دەگوترێ، کە نابێ لە کاتی قورئان خوێندندا قسان بکەین و قسەکردن گوناحە. واتە دەبێ گوێی لێ بگرین). ئا ئەم بێدەنگییە بێدەنگییەکی پیرۆزە، چونکە بێدەنگییەکە لە پێناو خوایە و بۆ خوایە. لە ئەلیادەشدا هاتووە دەڵێ: ((با ئێستا ئاو بێنین دەستمان بشۆین، بێدەنگی پیرۆز بپارێزین و لەبەر زیۆسی کوڕی کرۆنۆس بپاڕێینەوە، تا ڕەحممان پێ بکا)). (9) لەمەوە تێدەگەین، کە بێدەنگی پیرۆز بەندە بە سرووتێکی خواپەرستییەوە. واتە ئێمە دەبێ لە ئاست خوادا پیرۆزانە بێدەنگ بین؛ ئەمەش لە کاتی سرووتە ئایینییەکانی وەك نوێژکردن و نزاکردن و پاڕانەوە لە خوادا بەدەردەکەوێ و بەرجەستە دەبێ. خوا چونکە دەنگی نییە، ئێمەش بە بێ دەنگی لەگەڵی دەدوێین. ئەم بێدەنگییە پێی دەگوترێ بێدەنگی پیرۆز، کە لە نوێژکردن و نزاکردن و زیکر و پاڕانەوەدا بەدەردەکەوێ و بەرجەستە دەبێ. واتە ئێمە دەبێ لە ئاست خوادا بەبێ دەنگی (لەناخماندا) بدوێین و لێی بپاڕێینەوە و قسەی لەگەڵدا بکەین (ئەم بێدەنگییە پێی دەگوترێ بێ دەنگی پیرۆز). هەر لەبەر ئەمەشە، کە نوێژکردن و دوعاکردن بە بێ دەنگی دەکرێن. ئا ئەم بێدەنگییە هۆمیرۆس بەر لە ئەوەندە هەزار ساڵە پێی دەڵێ بێدەنگی پیرۆز.

بێدەنگی پیرۆز هەرگیز بە واتای وسکت بوون نییە، بەڵکو بە واتای گفتوگۆیە لەگەڵ زاتی خوا؛ بەڵام بێدەنگییەك - زۆربەی جار - ڕۆحی و مەعنەوییە و زمانی ناخ لەگەڵ خوادا قسە دەکا، نەك زمانی دەنگی فیزیکی. خۆی خواپەرستی لەسەرەتاوە بریتییە لە تێڕامانی بێدەنگانە لە نهێنی بوونی خوا و گەردوون. لەمەوە خواپەرستیی پێویستی بە ژاوە ژاو و هەرا و زەنا و دەنگە دەنگ نییە، بەڵکو بریتییە لە فەلسەفەی خەیاڵ و تێڕامان. واتە فەلسەفەی بیرکردنەوەی بێدەنگانە لە واتای بوون و ژیان و گەردوون. کەواتە بێدەنگی پیرۆز بریتییە لە یاد و زیکری بەردەوامی خوا. هەر بۆیەشە بە پێی ئینجیلی یۆحەننا وشە خوایە، نەك دەنگ ((لە دەسپێکدا وشە هەبوو، وشەش لەلای خوا بوو. وشە خوا بوو، ئەو لە دەسپێکدا لەلای خوا بوو. بەو هەموو شتێك چێ بوو، بە بێ ئەو هیچ شتێك چێ نەدەبوو لەوانەی کە چێ

بوون…)) (10) لە ڕوانگەی نووسەرێکی وەك (نیکۆس کازانتزاکی) شەوە بێدەنگی پیرۆز پەیوەندی بە هەندێك ساتەوەختی تاکگەراییەوە هەیە، ئەو دەڵێ: ((من حەز دەکەم ڕۆژی یەکشەممان بە تەنیا بۆ خۆم بچمە دەرێ و پیاسان بکەم، چونکە هەست دەکەم، کە ئەگەر لەگەڵ برادەران بم – ئەوا قسە و پێکەنین و نوکتەکانیان – لە بەهای بێدەنگی پیرۆز کەم دەکەنەوە)).(11)

با لەبیر نەکەین، بێدەنگییەکیش هەیە سامناکە (ڕەنگە زۆربەمان ڕۆژانە لە ناویدا بژین)، کە لەگەڵ یادەوەری مەرگدایە. واتە ئەوکاتەی ئێمە تەنیاین و لە کەشێکی تەواو کڕ و کپ و بێدەنگدا، بیر لە ڕابردووی کەسە مردووە ئازیزەکانمان دەکەینەوە، کە ئەوان جاران لەگەڵ ئێمەدا دەژیان و بەڵام ئێستا ساڵانێکە لە ژیاندا نەماون… ئا بەم شێوەیە شوێنی (یادگەی) ئەوان لە خەیاڵماندا، شوێنی چێژی واقیعی و ماددی ئەوانمان وەبیر دەهێنێتەوە… ئا لەمەشەوە پەیوەندی پتەوی نێوان ئەم هەستی چێژەوانی و ئەم یادگارییە، پەیوەندییەکە، کەڵ هەستی سۆز و حەسرەت و سامناکیمان پێ دەبەخشێ. واتە ئێمە لەناو نائومێدی واقعیدا و حەسرەتی خەیاڵاویدا، دەبینە بەشێك لە ملانێی سامناکی نێوان غەریزەی ئیرۆس (ژیان) و غەریزەی ساناتۆس (مەرگ).

بێدەنگی لە هەموو ئاستێکدا بەدەردکەوێ. بەنموونە: بێدەنگی هەیە خەمۆکییە، لە خەمەوە لەدایك دەبێ؛ خەم توانای دواندنی سروشتییمان دەکوژێ. لە ئەلیادەدا هاتووە دەڵێ: ((ئێمەی ئاخییەکان بەهۆی خەمی زۆریان، لە بێدەنگییەکی زۆردا مانەوە)).(12) نابێ لەبیر بکەین، کە شەرمیش بێدەنگی بەرهەم دەهێنێ. شەرم وەك خەم ئیرادە تێکدەشکێنێ: ئیرادەی جووڵە و ئیرادەی قسەکردن. ڕاستییەکەی شەرم و خەم بەرهەمهێنی یەکن. واتە هەم شەرم خەم بەرهەم دەهێنێ، هەم خەم شەرم بەرهەم دەهێنێ. شەرم بەر لە هەر ئەندامێك زمان دەشکێنێ (دەبەستێ). بەواتای مرۆڤی شەرمن مرۆڤێکی بەستەزمانە. مرۆڤی شەرمن زۆربەی وەخت بێدەنگە: بێدەنگییەکی نەرێنیی.

دواجار هیچ شتێك هێندەی دەنگ مرۆڤ نەمر ناکا: دەنگی گۆرانی و دەنگی گۆرانیبێژ. بە پێچەوانەش هیچ شتێك هێندەی بێدەنگی (بێدەنگی تۆمارکراو) مرۆڤ نەمر ناکا: بێدەنگی وشە و بێدەنگی وێنە. کەواتە ئێمە لەناو پارادۆکسی دەنگ و بێدەنگیدا دەژین. دەنگی ئێستامان نیشانەی ژیان و زیندوویمانە. دەنگی ڕابردووشمان (گۆرانی) و بێدەنگی ڕابردووشمان (وشە و وێنە) نیشانەی بوونمان بووینە: نیشانەی ئەوەی، کە ئێمە هەبووین و هەین. لێرەوە ئێمە بەرهەمی

ناکۆکیی و ملانێی نێوان بوون و عەدەم. واتە نێوان دەنگ و بێدەنگین. بەڵێ، دەنگ بوونە و بێدەنگی عەدەمە. لەمەوە منیش لەگەڵ کازانتزاکی دەڵێم: ((لەگەڵ دەنگی جیهانی بینراو و تێکەڵکردنی بە دەنگی شاراوەی ناخمدا، توانیم دڵ بە تاریکی سەرەتایی ژێرزەمینی عەقڵم بدەم و دەرگای قەفەزەکەش بکەمەوە و دنیا ببینم)). (13)

ژێدەر و پەراوێزەکان:

1- سیفەتێکی دەنگ ئازادییە، چونکە خۆی دیاردەیەکی سروشتییە. هەموو دیاردەیەکی سروشتییش بەندە بە ئازادییەوە و لەناو سروشتی ئازادیدا هەڵدەقوڵێ.

2- ((هەڵبژاردنی بێدەنگی تەنها بە مانای قسەنەکردن نایەت، بەڵکو بە مانای ئەوەیش دێت، کە چۆن فێر ببین گوێ بۆ هەموو دەنگەکانی چواردەورمان شل بکەین)). بڕوانە: پاولۆ کۆیلۆ، حیکایەتەکانی دوێنێ و ئەمڕۆ، وەرگێڕانی ئازاد بەرزنجی (چاپی دووەم 2017)، ل 28

3- هومیروس، الالیاذة، ترجمة: احمد عثمان (الطبعة الاولى – 2004 م)، ص 351

4- ئۆرهان پاموك، من درەختێکم، وەرگێڕانی سامان کەریم (چاپی یەکەم 2018)، ل 139

5، 6- ألبرتو مانغويل, المكتبة في الليل, ترجمة أحمد م. أحمد (دار الساقي, الطبعة الثانية – 2016), ص 21, 202

7- کازانتزاکی دەڵێ :((ئێمە دئاخڤین، لێ بە بێ دەنگی، بە زمانی فریشتان)). بنۆڕە: نيكوس كازانتزاكيس, تقرير ال غريكو (سيرة ذاتية فكرية), ترجمة: ممدوح عدوان (الطبعة الثالثة – 2004), ص 239

8- هوميروس, الاوديسة, ت: دريني خشبي (دار التنوير, الطبعة الاولى – 2013), ص 196

9- هوميروس, ألالياذة, ترجمة: أحمد عثمان (الطبعة الاولى – 2004), ص 330

10- التفسير التطبيقي للكتاب المقدس, انجيل يوحنا, ص 2168

11- نيكوس كازانتزاكيس, تقرير الى غريكو (سيرة ذاتية فكرية), ترجمة: ممدوح عدوان (الطبعة الثالثة – 2004), ص 157

12- هوميروس، ألالياذة, ترجمة: احمد عثمان (الطبعة الاولى – 2004), ص 324

13- نيكوس كازانتزاكيس, تقرير الى غريكو (سيرة ذاتية فكرية), ترجمة: ممدوح عدوان (الطبعة الثالثة – 2004), ص 26

بەختیار محەمەد